

บทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคม

ภายหลังจากวชิรญาณภิกขุทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นมา บทบาทของธรรมยุติก-
นิกายต่อสังคมค่อย ๆ ขยายขอบเขตที่จำกัดในวงแคบ (เฉพาะในบุคคลที่นิยมธรรมยุติกนิกาย)
มาสู่บทบาทในวงกว้างต่อสังคม โดยการเผยแพร่แนวความคิดและคำสอนของผู้นำธรรมยุติก-
นิกายสู่ประชาชน การขยายบทบาทต่อสังคมของธรรมยุติกนิกายนี้มีความสัมพันธ์กับการ
เปลี่ยนฐานะของธรรมยุติกนิกายจาก "สำนัก" มาเป็น "คณะ" ในคณะสงฆ์และสัมพันธ์
กับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงระยะเวลา โดยจะแบ่งบทบาทของธรรมยุติกนิกาย
เป็น 3 ช่วง คือ บทบาทในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บทบาทในรัชสมัย-
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบทบาทในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทบาทของธรรมยุติกนิกายในระยะนี้เป็นบทบาทที่ดำเนินไปภายใต้ขอบเขตของกิจกรรม
ทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเทศน์ และลักษณะเรื่องที่เทศน์จะเน้นในเรื่องที่เกี่ยวกับ
การเผยแพร่แนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย อันจะเป็นการอธิบายพุทธศาสนาอย่างเป็นเหตุเป็น
ผลเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจด้วยตนเอง และปฏิบัติตามคำสอนที่เชื่อว่าเป็นของพระพุทธเจ้าที่แท้จริง
เรื่องที่วชิรญาณภิกขุทรงเทศน์ นอกจากจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการนับถือศาสนาอย่างถูกต้อง*
แล้ว ยังเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติกิจกรรมทางพุทธศาสนาให้ตรงกับพุทธบัญญัติ** ซึ่งจะยัง
ผลให้ผู้คนศรัทธาเลื่อมใสธรรมยุติกนิกายในฐานะที่เป็นผู้สืบทอดศาสนวงค์โดยบริสุทธิ์ถูกต้อง

*โปรดดูบทที่ 3

**โปรดดูบทที่ 3

เป็นการปูพื้นฐานให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายสามารถเผยแพร่หลักการและแนวความคิดทางพุทธศาสนาที่ต้องการเน้นได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป สำหรับคำเทศนาในส่วนที่ว่าด้วยการดำรงชีวิตนั้น ชีวญาณภิกษุทรงเน้นในเรื่องของการรักษาศีล ซึ่งศีลของภคฤหัสถ์มี 3 ประการ คือ นิงศีล อุโบสถศีล อติเรกศีล¹ นิงศีลเป็นศีลที่ภคฤหัสถ์พึงรักษาตลอดเวลาได้แก่ศีล 5 อุโบสถศีล หมายถึง ศีลที่ภคฤหัสถ์พึงรักษาในกาลที่กำหนด ได้แก่ ศีล 8 และนิงศีล หมายถึง ศีลที่ภคฤหัสถ์ผู้ปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ให้วิเศษยิ่งขึ้น แต่ไม่สามารถบรรพชาได้ด้วยมีภาระในการเลี้ยงดูบิดามารดาผู้ซึ่งไม่อาจเลี้ยงตัวเองได้ อันได้แก่ ศีล 10 ที่รักษาเป็นนิง อย่างไรก็ตามชีวญาณภิกษุทรงเน้นในเรื่องของการรักษาศีล 5 ทั้งนี้เป็นศีลที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตประจำวันอยู่เสมอ และจะเป็นประโยชน์ให้กับผู้ที่รักษาศีล 5 เพราะว่าการรักษาศีล "อาจคุ้มภัยอันตรายต่าง ๆ ได้ไม่ต้องอัญจนจงจำทำโทษ ไม่ต้องขึ้นศาล ซึ่งเป็นเหตุให้ป่วยการหาเลี้ยงชีพ"² และจะทำให้อยู่เป็นสุขสำราญทั่วถึงกันจะไปทิศใด ๆ ก็ไม่มีใครทำร้ายกัน การปกครองก็จะสะดวกมาก³ แต่เนื่องจากสภาพสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไปมาก ทำให้ประชาชนมีอาจที่จะดำรงรักษาข้อธรรมไว้ตลอด ด้วยมีสิ่ง "พุ่มพื่อย" อันได้แก่สินค้าที่มาจากต่างประเทศ

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "อุโบสถศีลกถา" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 125.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชาโชว่าทแสดงเบญจศีลอย่างคำ" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 389.

³เรื่องเดียวกัน.

มีอยู่มาก วชิรญาณภิกษุได้ทรงกล่าวถึงการรักษาศีล 5 อย่างต่ำ*** เพื่อ "ประสงค์จะให้คนที่ยังไม่สามารถจะประพฤติศีล 5 อย่างละเอียดได้ค่อยประพฤติไปจนคุ้นเคยเข้าจะได้รักษาศีล 5 อย่างละเอียดได้"⁴ แสดงให้เห็นว่าวชิรญาณภิกษุทรงยอมรับสภาพความเป็นจริง และสอนพุทธศาสนานี้บนพื้นฐานของความเป็นจริงในขณะนั้น

***ศีล 5 อย่างต่ำ

1. ปาณาติบาตวิรัติ (สิกขาบทที่ 1) มิให้ฆ่าคนบนฟ้า เนื้อในป่า ปลาในน้ำ ที่อยู่ปกติตามสบายของมัน แต่ถ้าจะฆ่ากินบ้างก็ควรทำแต่ในสัตว์ที่เขาจับมาผูกมัดหรือขังไว้แล้ว.
2. อทินนาทานวิรัติ (สิกขาบทที่ 2) มิให้ลักฉ้อแย่งชิงของเขามากมาย จนเจ้าของต้องลุ่มจม แต่ถ้าไม่มีจะกินจริง ๆ ก็ควรถือเอาบ้างแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป.
3. กาเมสุมิถฉาจาวิรัติ (สิกขาบทที่ 3) มิให้ล่วงในภริยาเขา แต่ถ้าจะล่วงล่งก็ควรให้เป็นไปเพียงในลูกหลานเขาเป็นต้น (นอกจากภริยา)
4. มุสาวาทวิรัติ (สิกขาบทที่ 4) มิให้เป็นพยานเท็จ และส่อเสียดให้เขาลุ่มจม แต่ถ้าจะต้องปกปิดควรปกแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป.
5. สุราเมรัยมีชชปมาหัญฐานวิรัติ (สิกขาบทที่ 5) มิให้กินเหล้าเมาเผลวเคะ ะในกลางถนน และในที่ประชุมชนทั่วไป แต่ถ้าอยากจะกินก็ควรซื้อมากินที่บ้าน เมาแล้วก็นอนเสีย.

⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชาโฆวาทแสดงเบญจศีลอย่างต่ำ" ใน ประชุมพระราชาศัพท์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 388-389.

บทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในระยะนี้คาดว่าคงจะจำกัดอยู่ในวงแคบเฉพาะบุคคลที่เห็นด้วยกับแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายเท่านั้น สาเหตุหนึ่งที่ทำให้บทบาทของธรรมยุติกนิกายไม่กว้างขวางออกไปนั้น สืบเนื่องมาจากการที่วิริยญาณภิกษุผู้ทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกายอยู่ในฐานะผู้หนึ่งที่อยู่ในข่ายของผู้ที่จะได้รับราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 2) ดังนั้นการที่พระองค์สถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นมา ทำให้ถูกเพ่งเล็งว่าเกี่ยวข้องกับการเมือง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อมีผู้มาบวชหรือฟังเทศน์ใน "สำนัก" ของวิริยญาณภิกษุกันมาก ก็ทำให้เกิดเสียงเล่าลือกันว่า การที่มีผู้พอใจไปวัดราชา ก็เพราะประสงค์จะยกย่องวิริยญาณภิกษุในทางการเมือง⁵ ซึ่งเป็นเหตุหนึ่งที่จะทำให้ผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับวิริยญาณภิกษุต้องระวังตนเอง และเกรงว่าจะไม่เป็นที่พอพระทัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้บทบาทของธรรมยุติกนิกายขยายตัวอยู่ในวงจำกัด นั่นคือ ได้รับการกลั่นแกล้งจากกรมหลวงรักษารัตนเรศพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งมีหน้าที่กำกับกรมสังฆการีทำตัวเป็นศัตรูกับวิริยญาณภิกษุเพื่อไม่ให้มีผู้นิยมนับถือ⁶

สรุปได้ว่าบทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นบทบาทที่เน้นในการเผยแพร่แนวความคิดของธรรมยุติกนิกายสู่สังคม โดยผ่านทาง การเทศนา ซึ่งจะเป็นการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ผ่านการตีความและอธิบายตามแนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งมีทั้งเรื่องของการอบรมสั่งสอนราษฎรและการชักนำปฏิบัติให้ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าและประเพณีที่เคยปฏิบัติมาแต่สมัยพุทธกาล นอกจากนี้ยังเป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อสร้างความยอมรับในคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายต่อลักษณะ และเพื่อปูพื้นฐานให้การเผยแพร่แนวความคิดของธรรมยุติกนิกายในระยะต่อมาดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 80-81.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

บทบาทของ ธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สภาพสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเปลี่ยนแปลง อันเป็นผลเนื่องมาจากนโยบายเปิดประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก ยังผลให้มีชาวตะวันตกเข้ามาสู่ประเทศไทยมากขึ้น ทั้งพ่อค้าและมิชชันนารี ซึ่งจะมีส่วนอย่างมากในการที่จะเผยแพร่อิทธิพลตะวันตกต่อสังคมไทย นอกจากนี้แล้วยังสืบเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจจากแบบพอยังชีพมาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราและระบบทุนนิยมในระยะต่อมา ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้ยังผลให้เงินตราซึ่งเคยเป็นสิ่งที่หาได้ยาก กลับเป็นสิ่งที่หาได้ง่ายขึ้น และทำให้ราษฎรสามารถที่จะมีเงินตราอยู่ในครอบครอง การบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยที่มาจากต่างประเทศจึงเพิ่มขึ้น⁷ ด้วยปัจจัยเหล่านี้มีผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของราษฎรให้เปลี่ยนไป

บทบาทของ ธรรมยุติกนิกายในระยะนี้เริ่มที่จะขยายในวงกว้าง ทั้งนี้โดยได้รับความสนับสนุนอย่างเปิดเผยจากพระมหากษัตริย์ เพราะว่า วิชาญาณภิกษุผู้ทรงสถาปนา ธรรมยุติกนิกายได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นบทบาทของ ธรรมยุติกนิกายจึงมีทั้งจากพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเอง และจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้จะผ่านโดยการเทศน์เป็นส่วนใหญ่และผ่านทางประกาศในรัชกาลที่ 4

เรื่องราวที่ใช้ในการเทศนาของ ธรรมยุติกนิกายในระยะนี้ส่วนใหญ่จะมีลักษณะที่คล้ายกันกับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และจะเน้นถึงการเผยแพร่แนวความคิดที่เกี่ยวข้องด้วยการดำรงชีวิตในสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งในแง่ของวิถีการดำรงชีวิตและความสัมพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมที่จะตอบสนองต่อการจัดระเบียบและควบคุมสังคมให้สังคมมีความสงบสุข กล่าวคือ ในคำเทศนาจะเป็นเรื่องของแนววิถีการดำเนินชีวิตที่ดี โดยการให้ละเว้นจาก

⁷จอห์น ครอว์ฟอร์ด. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมกันกิจ, หน้า 104-106.

อโกละ อโทสะ อโมหะ ซึ่งจะเป็นแนวทางทำให้เกิด "ประโยชน์" ต่อตัวเอง⁸ นอกจากนี้ ยังควรที่จะหมั่นประกอบกิจการงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และเลี้ยงชีวิตเสมอเท่ากับทรัพย์ที่หามาได้⁹ ไม่ควรประพฤติดนให้เป็นหนซึ่งจะทำให้เกิดทุกข์¹⁰ ทั้งนี้จะสอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป อันเนื่องมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะทำให้ราษฎรใช้จ่ายฟุ่มเฟือยจนอาจทำให้ไม่มีเงินมาใช้จ่ายในการผลิตหรือในการซื้อสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวัน ในขณะที่ราษฎร (โดยเฉพาะในที่ราบภาคกลาง) ไม่ได้ดำรงอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพอีกต่อไป เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้ขายข้าวกับต่างประเทศได้แล้ว¹¹ ก่อให้เกิดการขยายตัวทางด้านการลงทุนเพื่อการผลิต มีการจับจองที่นาเป็นกรรมสิทธิ์ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศในเรื่องของกรรมสิทธิ์ที่ดินเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการวิวาทกัน อันเนื่องมาจากการที่ที่นาที่ส่วนมีราคาแพงขึ้น เพราะมีผู้ทำนาทำสวนมากขึ้น¹² ธรรมเนียมกนิกายก็วิวัฒนาการในเรื่องนี้เช่นกัน โดยการสั่งสอนให้ราษฎรทิ้งละเว็นจากการแย่งชิง "กามารมณ" ซึ่งในที่นี้หมายถึงสิ่งที่มีสัตว์ปรารถนา ทั้งที่มีวิญญูญาณและไม่มี เช่น ไร่นา ห้องที่ บ้านเรือน เงิน สัตว์เลี้ยง ภาส สตรี¹³ ซึ่งจะเป็นเหตุให้เกิดการวิวาทกับทุก ๆ คนได้ ดังความว่า

⁸ สมเด็จพระสังฆราช (สา), กาลามสูตร, หน้า 31.

⁹ สมเด็จพระสังฆราช (สา), ธีมาชาฎกโกหิยพุตตสูตร, หน้า 1-7.

¹⁰ สมเด็จพระสังฆราช (สา), ทาฬหิยสูตร, หน้า 9-10.

¹¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 152.

¹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4, หน้า 51.

¹³ สมเด็จพระสังฆราช (สา), อนุพุทธิกถา, หน้า 55.

แม้บุคคลที่สูง ฐานะคือกษัตริย์และพราหมณ์และคฤหบดีควร จะถนอมตนโดยชาติ คุณสมบัติ ไม่ควรจะวิวาทแก่กันและกันแล้ว ย่อมวิวาทได้ แม้บุคคลที่มีความ รักใคร่ ตามปกติคือบิดา มารดา บุตร ธิดา พี่น้อง ชาย หญิง ควรจะอดออม ผ่อนผัน ไม่ควรจะวิวาทแก่กันและกันแล้ว ก็ย่อมมาวิวาทได้ แม้สหายที่มาร่วมสุข ทุกข์มีลิเนหารักใคร่ไมตรีผูกพันนำมาซึ่งความสุข เมื่อประโยชน์กิจบังเกิดสมควรจะ อดออมรักษาไมตรีไว้ไม่ก่อวิวาทแล้ว ก็ย่อมวิวาทแก่กันและกันได้¹⁴

จะเห็นได้ว่าบุคคลต่าง ๆ ในสังคมเมื่อมี "กามารมณ์" แล้วย่อมที่จะก่อให้เกิดการวิวาทอันเนื่องมา จากการแก่งแย่งปัจจัยการผลิตและทรัพย์สินอื่น ๆ ดังนั้นจึงควรที่จะละเว้นจากการแย่งชิง "กามารมณ์" ทั้งประพฤตินอนอยู่ในทรีและโอศตปปะ และศีล 5 อันจะเป็นทางให้ได้สุขพิเศษ "คืออายุยืนและ สมบัติมากใหญ่ล้นไม่ขัดสน พร้อมพรุ่งด้วยมิตรสหาย ไม่มีศัตรูที่จะทำร้ายแก่ของรัก และถาวร ในลาภยศโภคทรัพย์ อันผู้อื่นมิอาจที่จะกำจัดให้เสื่อมถอย ยากที่ศัตรูจะข่มขู่และไม่เป็นข้าพิทลจ ริต มีสติสมบูรณ์"¹⁵ เป็นการเน้นถึงผลที่จะมีต่อผู้ประพฤติเอง แต่อย่างไรก็ตาม เห็นได้ชัดว่า หากคนในสังคมไม่วิวาทกันสังคมก็ย่อมจะสงบสุข

และเนื่องจากสภาพสังคมเปลี่ยนจากสังคมพหุยังชีพ มาเป็นสังคมที่มีการผลิตเพื่อขาย โอกาสที่ราษฎรดำรงชีวิตด้วยความสุขเฟื่องฟูจึงมีมากขึ้น ดังนั้นแนวคำสอนของ ธรรมยุติกนิกาย จึงเน้นในเรื่องของการดำรงชีพให้สอดคล้องกับทรัพย์ที่หามาได้ โดยรู้จักประมาณการบริโภคไม่มากหรือ น้อยเกินไป อันจะก่อให้เกิดหนี้หรือโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งจะทำให้เกิดความทุกข์ในที่สุด ดังนั้นบุคคล ควรยินดีในสิ่งของที่ตนหามาได้ไม่ว่าสิ่งนั้น ๆ จะดีหรือไม่ดีก็ตาม และให้พอใจสิ่งที่มีแล้วก็จะ นำมาซึ่งความสุขทั้งนี้เพราะปราศจากทุกข์ในการแสวงหา¹⁶ มีการเน้นในเรื่องภายในครอบครัว เช่น ควรยินดีแต่ในภรรยาของตนผู้เดียวไม่มักมาก¹⁷ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดา

¹⁴ สมเด็จพระสังฆราช (สา), อนุพุทธิกถา, หน้า 51.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

¹⁶ สมเด็จพระสังฆราช (สา), ปวรคตตามารโรวาท, หน้า 5.

¹⁷ "พรหมจริยเทศนา" หอสมุดชินญาณ หมู่ธรรมคดี เลขที่ 6 คู่ที่ 121.

จะต้องมีหน้าที่ต่อกันและกัน ซึ่งจะนำมาซึ่งความสุขในโลก¹⁸ การเน้นความสัมพันธ์ของคนในหน่วยที่เล็กที่สุดของสังคมนั้นคือครอบครัว เป็นเพราะว่าในเมื่อแต่ละหน่วยย่อยของสังคมดำเนินชีวิตด้วยความสุข ย่อมทำให้สังคมส่วนรวมมีความสุขไปด้วยเช่นกัน นอกจากนี้แล้วยังเน้นในหน้าที่ระหว่างบรรพชิตกับคฤหัสถ์ที่พึงจะปฏิบัติต่อกันและกัน ซึ่งบรรพชิตนั้นมีหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในสุจริต ละจากบาปอกุศล มีความเมตตากรุณาและสอนให้บริบูรณ์ด้วยศรัทธา ศีล และปัญญา ห้ามจิตไม่ให้ทำบาป¹⁹ ซึ่งเป็นการเน้นหน้าที่และวิถีชีวิตของสงฆ์อันเป็นส่วนหนึ่งของการจัดระเบียบและควบคุมสังคมเช่นกัน

จะเห็นได้ว่าบทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในระยะนี้เป็นบทบาทในการอบรมสั่งสอนจริยธรรมทางสังคมโดยผ่านทางการศึกษา ทั้งนี้จริยธรรมทางสังคมที่กล่าวถึงจะสอดคล้องกับสภาพความเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยกล่าวถึงวิถีการดำรงชีวิตที่ดีในสังคม ไม่ว่าจะเป็นการประกอบกิจการงาน การเลี้ยงชีวิตให้เพียงพอกับทรัพย์ที่หามาได้ ความพอใจในสิ่งที่ตนมีและหามาได้ การคบมิตร ตลอดจนหน้าที่ที่บุตรและบิดามารดาพึงปฏิบัติต่อกันและกัน และหน้าที่ที่บรรพชิตและคฤหัสถ์พึงปฏิบัติต่อกันและกัน สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่ช่วยทำให้สังคมมีความสุข เป็นการสนับสนุน การดำเนินนโยบายทางการเมือง การปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเห็นได้ในการประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ที่พระองค์ทรงพยายามจัดระเบียบและควบคุมสังคมให้คนแต่ละกลุ่มประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสม ทั้งในด้านการทำมาหากินและการใช้จ่าย การทำหน้าที่ต่อครอบครัวและต่อหน่วยทางสังคมระดับต่าง ๆ เช่น วัด ที่ทำงาน ตลอดจนต่อรัฐ เช่นการเสียภาษีและการใช้ภาษาให้ถูกต้อง เป็นต้น²⁰

¹⁸ สมเด็จพระสังฆราช (สา), กถามรรคพิเศษ 3 กัณฑ์, หน้า 25.

¹⁹ สมเด็จพระสังฆราช (สา), ปวารณามารโหวาท, หน้า 13-14.

²⁰ โปรดดูพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม

นอกจากบทบาททางสังคมของธรรมยุติกนิกายจะปรากฏโดยการเทศน์ของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ยังปรากฏโดยการเผยแพร่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผยแพร่แนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย โดยผ่านทาง การเทศน์* และการประกาศฉบับต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประกาศมหา - สงกรานต์ในปีต่าง ๆ พระองค์ทรงสอดแทรกแนวความคิดของธรรมยุติกนิกายทรงกำหนดวันวิสาขบูชา วันเข้าพรรษา ออกพรรษา ซึ่งกำหนดนับวันทางสุริยคติ ตามแนวคิดของธรรมยุติกนิกาย²¹ พร้อมทั้งเสนอวิธีประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์และประชาชนในวันดังกล่าว หรือ กล่าวถึงเรื่องการนับถือศาสนาในผู้ที่นับถือจะต้อง "ศรัทธองใคร่ครวญด้วยปัญญาตนเอง"²² นั่นคือผู้ที่นับถือศาสนาจะต้องมีความเข้าใจในประโยชน์ของศาสนา เข้าใจในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นอย่างไร จากนั้นจึงค่อยนับถือพุทธศาสนา ไม่ใช่ไม่นับถือไปตามบิดามารดา²³ หรือ

อย่าถือด้วยการคั่น การเกณฑ์แลเล้าถือ แล้วธรรมเนียมเคยถือสืบ ๆ มา หรืออ้างการที่ไม่เห็นประจักษ์ว่ามาเชื่อให้กลัวให้ตีใจก็อย่ามีความพิสดารต่อ เหตุต่าง ๆ แล้วถือตามทำตาม เมื่อได้ฟังที่นับถืออันงามก็สมควรแล้ว จึงประกอบความเลื่อมใสให้มากจึงปฏิบัติตามก็จะมี ความเจริญดีแก่ตนทุกคน ๆ²⁴

* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเทศนาให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายใน ทั้ง ณ พุทธมณฑลเสียดานในส่วนศิवालย์ เนื่องจาก "ทรงว่าเหว่พระราชหฤทัยว่าเคยประหาม พระธรรมเทศนาในเวลาทรงเป็นเจ้าวัดอยู่ในวัดบวรนิเวศ" (ที่มา : พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้าคำอธิบายภาพ).

²¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4, หน้า 16-17.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

²³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คำสอนให้ผู้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 1-2.

²⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4, หน้า 30.

ทรงเตือนให้ผู้ที่นับถือศาสนาพิจารณาว่าสิ่งไหนเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าและสิ่งไหนเป็นสิ่งที่ "เข้ามาแอบอิงอาศัย อ้างเท็จ ๆ อวดโกง ๆ...ของคนอัครยาศัยไม่บริสุทธิ์ ทั้งอิงแอบอาศัยพระพุทธศาสนาแสวงหาโลกามิสุข"²⁵ ซึ่งจะยังผลให้เกิดการนับถือศาสนาที่ถูกต้องเข้าใจ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่แท้จริงได้ อันเป็นการสอดคล้องกับแนวความคิดของ ธรรมยุติกนิกาย ในทางกลับไปสู่พระพุทธวงนะหรือกลับสู่พระไตรปิฎก

นอกจากนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเน้นทางด้านจริยธรรม ทางสังคม ด้วยการให้ประพจน์อยู่ในการระลอกศตวรรษ 45 อย่าง อันเป็นแนวทางในการ ดำรงชีวิตที่ดีในสังคม ซึ่งประกอบไปด้วยการรักษาศีล 5 แนวทางในการประกอบอาชีพการงาน อันได้แก่ "มิจจากัมมันตา คืออย่าเป็นคนประกอบทรางานในลัทธิอันเป็นของคนที่ผิดจากศาสนา, มิจจาอาชีพโว คืออย่าเป็นคนเลี้ยงชีวิตให้ผิดจากธรรมวินัยอันพระผู้มีพระภาคห้ามหนึ่ง"²⁶ และยังกล่าวถึงการให้คนในสังคมรู้จักฐานะของตนเอง (ประมาณตน) อันได้แก่ ปลาโส คืออย่าเป็นคน ตะเกียกตะกายเหยียดตามเขาและยกตนข่มท่าน คนรู้น้อยว่ารู้มากหนึ่ง อีสุกก็ คืออย่าเป็นคนริษยา ท่านผู้อื่น เห็นท่านมีงูแล้วอย่าได้ริษยาท่านให้ได้รับความขัดใจหนึ่ง²⁷ นอกจากนี้แล้วยังทำให้ สะดวกแก่ปกครองดังกล่าวว่า "อหุพหิจโว คือ อย่าเป็นสอนยากกว่ายาก"²⁸

กล่าวโดยสรุปได้ว่า บทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นบทบาทที่เน้นในการอบรมจริยธรรมทางสังคมโดยผ่านทาง การเทศน์ อันเป็นการควบคุมสังคม ในขณะที่สภาพสังคมมีความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลง ทางด้านเศรษฐกิจ เพื่อนำไปสู่แนววิถีการดำเนินชีวิตที่ดี ซึ่งจะก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม และนำไปสู่ความสงบสุขภายในรัฐ ซึ่งเป็นการสนับสนุนนโยบายทางการเมือง การปกครองของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทางอ้อม นอกจากนี้แล้วบทบาทของธรรมยุติกนิกาย

²⁵พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ว่าด้วยการในพระพุทธศาสนา" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 21-23.

²⁶พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คำสั่งสอนให้ปฏิบัติรัฐในทางที่ชอบ" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 15.

²⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

²⁸เรื่องเดียวกัน.

ต่อสังคมในการเผยแพร่แนวความคิดยังได้รับการเผยแพร่จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว (อดีตผู้ทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกาย) โดยเฉพาะการเน้นสี่ 5 เพื่อเป็นแนวปฏิบัติ
การดำรงชีวิตในสังคม ทั้งนี้โดยผ่านทาง การเทศน์และประกาศฉบับต่าง ๆ

บทบาทของ ธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทต่อสังคม
เป็นอย่างมาก ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นสมัยที่ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทต่อสังคมสูงสุด ทั้งนี้
เพราะว่าบทบาทของธรรมยุติกนิกายมิได้หยุดอยู่เพียงแค่การทำหน้าที่อบรมจริยธรรมต่อสังคม
เท่านั้น ยังทำหน้าที่จัดการศึกษาและเผยแพร่อุดมการณ์ของรัฐไปสู่พลเมืองด้วยการเขียนหนังสือ
และพิมพ์เผยแพร่ นอกเหนือไปจากวิธีการเทศน์ที่เคยใช้เป็นหลัก

บทบาทของ ธรรมยุติกนิกายต่อการจัดการศึกษา

ธรรมยุติกนิกายเข้ามามีบทบาทในการจัดการศึกษา ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากพระบรม-
ราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจัดการศึกษาให้แพร่หลายออกไป
สู่หัวเมืองใน พ.ศ. 2441 พระองค์ทรงมีจุดประสงค์เพื่อส่งสอนให้ราษฎรมีความประพฤดี
ชอบ มีความสามารถหาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ และเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศ²⁹ เป็นการ
เปลี่ยนเป้าหมายในการศึกษาจากผลิตคนเข้ารับราชการไปสู่การสามารถดำรงชีวิต ในสังคมที่
กำลังเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี ดังที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ของการจัด
การศึกษาแผนใหม่ไว้ในวาระต่าง ๆ ซึ่งเน้นถึงผลของการศึกษาที่พึงมีต่อบุคคลและต่อรัฐ ดังนี้
"เพื่อให้กุลบุตรได้มีโอกาสที่จะศึกษาวิชาใส่ตน ให้เป็นทางเลี้ยงชีพแลเป็นทางที่จะประพฤติกวามดี
ความชอบให้ยิ่งขึ้น สมกับสมัยที่บ้านเมืองมีความเจริญขึ้น"³⁰

²⁹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษา
ของชาติ ทรงมีถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)" วารสารกิตติปากร
ปีที่ 3 เล่ม 3 ตุลาคม 2493, หน้า 12.

³⁰สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 4.

ให้เป็นผู้แสวงหา ศิลปวิชา เครื่องอุปโภคบริโภค ความสามารถและประพฤตินี้
ประพฤตินี้ขอให้คำรัก ขาวงษ์ตระกูลของตน ให้โอบอ้อมอารีแก่ที่โอบ
ให้มีความกลมเกลียวร่วมทุกข์สุขกันในระหว่างสามีให้มีความซื่อตรงต่อกัน
ในระหว่างเพื่อน ให้รู้จักกระเทืองกระแทมแจ่มตัว ให้มีเมตตาจิตแก่ผู้อื่น
ทั้งปวง ให้อุทิศตนสาธารณประโยชน์ อันเป็นประโยชน์ร่วมกันทั้งหมด³¹

ให้ปฏิบัติตนตามพระราชกำหนดกฎหมาย เมื่อถึงคราวจะต้องช่วยชาติและ
บ้านเมือง ให้มอบกายสวามิภักดิ์ด้วยกล้าหาญ และด้วยจงรักภักดีต่อ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณและมีความ
จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ทุกเมื่อ³²

และ

เพราะเหตุสมัยและความเป็นไปของประเทศบ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงนี้จึงจำเป็นต้อง
ต้องคิดบำรุ้ง ศิลปวิชาการทั้งปวงของเราให้เจริญขึ้น ป้องกันไม่ให้เสื่อมทราม
ลงได้ด้วยอำนาจที่ถ่วงแข่งขันกับเขาอื่น...เมื่อได้ทรงพระราชดำริที่ดังนี้ จึงมี
พระบรมราชโองการคำสั่งเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า

แต่บัดนี้ไปให้ไปหน้าที่ของบิดามารดา และผู้ปกครองเด็กที่จะสั่งสอนและแสวงหา
การเล่าเรียนให้แก่เด็กโดยสมควรแก่ฐานะานุรูป และกำลังทุนทรัพย์ฝ่ายรัฐบาลก็จะ
ได้วางรูปโครงการของการเล่าเรียนสำหรับชาติบ้านเมืองลงไว้ให้เป็นหลัก...ผู้ใดเล่าเรียน
ถึงสำเร็จเช่นนี้แล้ว ผู้ใดชื่อว่าป็นราษฎรอันสมควรแก่ประเทศสยามยิ่งนัก³³

การจัดการศึกษาเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวข้างต้น ทำให้ต้องสอนทั้งในเรื่องที่จะทำให้นักเรียน
มีความรู้ความชำนาญอันจะเป็นประโยชน์ต่อการทำมาหากินต่อไป และสอนจริยธรรมทางสังคม
อันจำเป็นต่อสถานการณ์ทางสังคมและการเมืองในเวลานั้นด้วย ดังที่พระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า

³¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชโองการ...", หน้า 12.

³²เรื่องเดียวกัน.

³³เรื่องเดียวกัน, หน้า 11-12.

การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้ เพราะใช้แต่จะส่งสอนอักษรวิธี ต้องส่งสอนถึงการศึกษาด้วย ข้อนี้เป็นปรารถนาอันยิ่งใหญ่ว่า เพราะได้พูดกันโดยวิไลนัยคหหมายก็มาฟ้องกันว่าคนไทยไม่รู้จักศีล 5 โดยมากและกรรมหนักคำแรงๆ ได้ตรวจสอบตามหัวเมือง เห็นเลื่อมพรายมาก ฎเป็นคนไทยไม่มีศาสนาจึงทำให้คนเลื่อมอรันไปหมด³⁴

การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมืองจะต้องให้มีชั้น ให้มีความวิตกไปว่า เด็กชั้นหลังจะเป็นคนห่างศาสนาจนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะถือว่าเทวียนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมากต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ไม่เล่าเรียน คงจะประหลาดตัวดีกว่าคนที่เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่ชอบธรรมเป็นเครื่องดำเนินตามคงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยตลอด หรือไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นและ โกงพิสดารมากขึ้น³⁵

เพื่อบรรลุดุประการสง คัดกล่าวมานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการศึกษาหัวเมืองขึ้นใน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) และเนื่องจากความจำเป็นที่จะต้องจัดและขยายการศึกษาออกไปโดยรวดเร็ว พระองค์จึงต้องทรงอาศัยวัดและพระสงฆ์เพื่อการนี้ ทั้งนี้เพราะว่าในเวลานั้นรัฐบาลขาดแคลนทั้งงบประมาณที่จะสร้างโรงเรียนและจ้างครู รวมทั้งยังขาดบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถที่จะทำหน้าที่เป็นครูอีกด้วย ประกอบกับประชาชนมีความนิยมในการที่จะส่งบุตรหลานเข้ามารับการศึกษากวัดอันเป็นสถานศึกษามาแต่โบราณ ในการจัดการขยายการศึกษาไปสู่หัวเมืองจึงจำเป็นต้องอาศัยวัดและพระสงฆ์เป็นสำคัญ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเลือกผู้นำธรรมยุติกนิกายให้เป็นผู้อำนวยการเพื่อดำเนินการในเรื่องนี้

ส่วนสาเหตุสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายธรรมยุติกนิกายเป็นแกนหลักในการจัดการศึกษาหัวเมือง โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้นำในการดำเนินการนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่

³⁴"รายงานการประชุมพิเศษวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 12/7.

³⁵สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "การศึกษา" หน้า 17.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้ทรงจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบใหม่ ที่เรียกกันว่า นักเรียนตรี นักเรียนโท และนักเรียนเอก (ในระยะต่อมาพัฒนาเป็นหลักสูตรนัก ธรรม) ในมหามกุฏราชวิทยาลัยมาตั้งแต่ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436;) ซึ่งเป็นการจัดการศึกษา ในแบบแผนใหม่ ทั้งทางด้านหลักสูตร การเรียน การสอบ และการสอน โดยมีกำหนด เวลาเรียน เวลาสอบที่แน่นอน และกำหนดวิธีสอบด้วยวิธีการเขียน ตลอดจนจัดหลักสูตรให้ ผู้เรียนมีความรู้ทั้งทางด้านข้อธรรม เลขวิธี การทำบัญชีภาษาไทย รวมทั้งธรรมจริยา กิริยามารยาทและวิธีบริหารร่างกาย* ซึ่งนับว่าสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การศึกษาแบบ ใหม่ในขณะนั้น นอกจากนี้ในระยะดังกล่าวสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังได้จัดตั้งโรงเรียนหนังสือไทยมหามกุฏราชวิทยาลัยเพื่อเป็นการให้การศึกษาแก่เด็กวัดในลักษณะ ที่เป็นการศึกษาแบบใหม่อยู่แล้วด้วย ซึ่งเป็นที่ขอพระราชทานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก ถึงกับทรงมีพระราชหัตถเลขาชมเชยไว้ในสมุดสำหรับลงนามเยี่ยมเยียน วิทยาลัยไว้ว่า "การที่จัดโดยความคิดดี ความพิจารณารอบคอบ และได้รักษาความคิดนั้นโดย อุดาหะให้เป็นผลเมืองคือจริงสม่าเสมอ เห็นว่าเป็นการมีคุณแก่พระพุทธศาสนา และมีคุณแก่ประชุมนั้น ทั่วไป ไม่มีใครจะคิดค้านได้..."³⁶ จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ วโรรสทรงมีประสบการณ์ในการจัดการศึกษาแบบใหม่ ซึ่งสอดคล้องกับพระประสงค์ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดเป็นการส่วนพระองค์ โดยเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาด้วยกัน บังคับจึงกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายการจัดการศึกษาหัวเมือง ทั้งหมดให้อยู่ในความดูแลของ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส**

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงได้รับมอบหมายให้จัดการ ศึกษาหัวเมืองนี้ ทำให้ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทต่อสังคมกว้างขวางมาก นอกจากพระองค์จะทรง บริหารการศึกษาด้วยพระองค์เองแล้ว พระองค์ยังทรงแต่งตั้งผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล

*โปรดดูตารางที่ 9.

³⁶ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า 65.

ต่าง ๆ 14 มณฑลซึ่งในจำนวนนี้เป็นพระธรรมยุติกนิกายถึง 10 ใน 11 มณฑล ดังนี้

1. พระสาสนโสภณ เป็นผู้ช่วยการในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ
2. พระธรรมราชาวัตร เป็นผู้ช่วยการในมณฑลกรุงเทพฯ
3. พระเทพกวี เป็นผู้ช่วยการในมณฑลพิษณุโลก
4. พระอมราภีรักชิต เป็นผู้ช่วยการในมณฑลปราจีนบุรี
5. พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้ช่วยการในมณฑลจันทบุรี
6. พระอมรโมลี เป็นผู้ช่วยการมณฑลนครไชยศรีกับมณฑลราชบุรี
7. พระศาสนคิลก เป็นผู้ช่วยการในมณฑลชุมพร
8. นายคี่เมื่อครั้งบวชเป็นพระมหาอนุายกเป็นผู้ช่วยการมณฑลภูเก็ต
9. พระศิริธรรมมณี เป็นผู้ช่วยการมณฑลนครศรีธรรมราช
10. พระญาณรักชิต เป็นผู้ช่วยการมณฑลอีสาน³⁷

ในการจัดการศึกษาหัวเมืองนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดรูปแบบการศึกษาหัวเมือง ซึ่งจะวัดลักษณะ คล้ายกันกับหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังตารางที่ 9

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 27-28.

ตารางที่ 9 เปรียบเทียบหลักสูตรของมหาวิทยาลัยกับแบบการจัดการศึกษาหัวเมือง

หลักสูตรของมหาวิทยาลัยที่จัดขึ้น สำหรับโรงเรียนหนังสือไทย	หลักสูตรการศึกษาหัวเมือง (ชั้นสามัญ)
<p>วิชาที่สอนในโรงเรียน</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. อ่านหนังสือเข้าใจ เที่ยงจุดหมายไปมา 2. เขียนหนังสือเป็น เรียนพออ่านออก และเขียนคัทที่มีการค้าร้านค้าเป็นสาธารณ-นามдук 3. ไวยากรณ์ภาษาไทยพอรู้จักคำพูดที่เนื่องกันอย่างไร 4. เรียงความเพียงจกหมายไปมา 5. ทำเลขเพียงขึ้นมาตรา 6. ทำบัญชีเงิน 7. กิริยา 8. วิธีบริหารร่างกาย 9. ความประพฤติเพียง คิริยปฏิบัติ 10. ธรรมจริยา เพียงเบญจศีล <p>วิชาที่สอนนอกโรงเรียน</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ทำไม้ 2. ทำทับกระท่อม 3. แต่งอาหาร 4. เย็บผ้า 5. แจวเรือพายเรือ 6. ขนต้นไม้ 	<ol style="list-style-type: none"> 1. อักษรสมัย 2. เลขวิธี 3. วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ 4. ธรรมปฏิบัติ

ที่มา ประวัติมหาวิทยาลัย, หน้า 58-59.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 18-19.

ส่วนการสอบนั้นได้ใช้หลักสูตรของมหาวิทยาลัยไปพลางก่อนโดยเริ่มเป็นครั้งแรกใน
ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) วิชาที่สอบจัดเป็น 3 ชั้น คือ

ชั้นสามเป็นต่ำ อ่านหนังสือ ความพงศาวดาร เรียงความ อธิบายคำ-
สุภาษิต ทำเลขโจทยชั้น บวก ลบ คูณ ทหาร

ชั้นสองเป็นกลาง เขียนตามคำบอก ความพงศาวดาร อธิบายคำสุภาษิต
ทำเลขโจทยชั้นบัญญัติไตรยางค์

ชั้นหนึ่งเป็นสูง ย่อความ พระราชพงศาวดารพิศดาร แก่คำผิดที่ทำขึ้น
จากราชพงศาวดาร ทำเลขชั้นเศษส่วน ³⁸

การจัดการเรียนและการสอบแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเป็นผู้มี
บทบาทในการสอนตามโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในวัด ทั้งนี้เพราะเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถตามการ
ศึกษาแบบใหม่ และยังได้มีการคัดเลือกพระภิกษุสามเณรให้เข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ โดยมาเรียน
ในสำนักมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังเช่น ผู้อำนวยการศึกษามณฑลชุมพร ได้เลือกหาพระภิกษุหนุ่ม
ที่จะเข้ามาศึกษาในสำนักมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นจำนวน 11 รูป³⁹ ในการรับพระภิกษุและ
สามเณรเข้ามาศึกษานี้ไม่จำกัดว่าจะมีเฉพาะพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเท่านั้น ถึงพระมหานิกายก็
ยังคงมาเรียนในสำนักมหามกุฏราชวิทยาลัย⁴⁰ วิธีการส่งพระสงฆ์สามเณรในหัวเมืองเข้ามา
ศึกษาในกรุงเทพฯ นี้เป็นการส่งเสริมพระสงฆ์สามเณรในหัวเมืองได้เพิ่มพูนความรู้ของตนเอง ทั้ง
ในทางที่เป็นประโยชน์ทางการศึกษาของประเทศและการศึกษาในพระศาสนาอีกด้วย
อย่างไรก็ตาม การศึกษาเหล่านี้เป็นการเพิ่มพูนความรู้ทั่ว ๆ ไปให้กับพระสงฆ์สามเณร มิใช่เป็น
การศึกษาเกี่ยวกับวิชาครูเพื่อฝึกหัดให้พระสงฆ์ไปเป็นครู ซึ่งพระสงฆ์ในขณะนั้นต้องทำหน้าที่ครู
สอนเด็กนักเรียนในโรงเรียนตามวัดต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการอนุญาตให้พระสงฆ์เข้าเรียนใน
โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ที่ตั้งอยู่ที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส ทั้งนี้พระสงฆ์ที่จะมาเรียนใน
โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ต้องทำสัญญาว่าเมื่อสำเร็จการศึกษาได้รับประกาศนียบัตรแล้ว

³⁸ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า 126.

³⁹ "สำเนารายงานการตรวจการศึกษามณฑลชุมพร ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442)"

ทองคำหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 12/10.

⁴⁰ "พระมหาสมณดำสนเกี่ยวกับการพระศาสนา พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118)"

ฉบับที่ 24 ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสนา เล่ม 1,
หน้า 223.

จะรับราชการโดยง่ายไปตามโรงเรียนวัดที่อยู่ห่างไกล⁴¹ แม้นกระนั้นก็ตามการส่งพระสงฆ์เข้าเรียนในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์นั้นต้องใช้เวลาในการศึกษาถึง 3 ปี ซึ่งไม่ทันถึงความต้องการในขณะนั้น กระทรวงธรรมการจึงได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลขึ้นที่โรงเรียนราชวิทยาลัยเดิมที่ฝั่งธนบุรีใน พ.ศ. 2446 โดยมุ่งฝึกสอนครูในระดับต่ำ คือ ระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา โดยเปิดรับพระสงฆ์จากหัวเมืองต่าง ๆ ที่เจ้าคณะมณฑลส่งมาเรียน ซึ่งจะใช้เวลาในการศึกษา 1 ปี⁴² นับว่าเป็นการส่งเสริมให้พระสงฆ์หัวเมืองซึ่งมีหน้าที่ต้องดำเนินการจัดการศึกษาในหัวเมืองได้รับความรู้เพื่อนำไปสอนให้กับเด็กนักเรียนอันเป็นการสนองตอบนโยบายของรัฐบาลและเป็นการสร้างความยอมรับว่าพระสงฆ์ยังมีหน้าที่ในฐานะที่เป็น "ครู" ที่ให้ความรู้กับเด็กนักเรียนนอกเหนือไปจาก การทำหน้าที่ในการสั่งสอนศาสนา

อย่างไรก็ตามพระสงฆ์ที่เข้ามาเรียนในโรงเรียนฝึกหัดครูมูลนี้ยังมีจำนวนไม่มากนัก เช่นในปี พ.ศ. 2449 มีนักเรียนทั้งหมด 101 คน เป็นพระสงฆ์สามเณร 62 รูป ขรवास 39 คน ในจำนวนพระสงฆ์ 62 รูป เป็นนักเรียนที่เจ้าคณะมณฑลส่งมา 28 รูป นายตรวจการศึกษาของกระทรวงธรรมการส่งมา 2 รูป และสมัครมาเรียนเอง 32 รูป ในจำนวนนี้ส่วนมากเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย⁴³ การจัดการศึกษาหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสในช่วง 2 ปีแรก (2441- 2442) ปรากฏว่าได้แพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว ทั้งในจำนวนของโรงเรียนและจำนวนของนักเรียนที่เพิ่มขึ้นปีละเกือบ 100%⁴⁴ นับได้ว่า

⁴¹"หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 1/56.

⁴²"หนังสือพระยาวิจิตรการบดี กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เรื่องการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 1/58.

⁴³"โรงเรียนฝึกหัดครูมูลฝั่งตะวันตก" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 53.2/2.

⁴⁴ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า 123.

พระองค์ทรงประสบผลสำเร็จในการขยายการศึกษา ไปสู่หัวเมืองสมดังจุดประสงค์ที่ว่า "เพื่อจะให้การศึกษาแพร่หลายออกไปได้มากที่สุดตามจะเป็นได้"⁴⁵ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงประสบผลสำเร็จในการใช้หลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยในการสอนและสอบของการศึกษาหัวเมือง โดยปรากฏว่าในการสอบการศึกษาหัวเมืองครั้งแรกใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) มีผู้สอบได้เกินกว่าครึ่ง จึงนับว่าผลการเรียนของนักเรียนในหัวเมืองได้ผลเป็นที่น่าพอใจ⁴⁶

นอกจากนี้ในการจัดการศึกษาหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้ทรงนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นแบบเรียน และเพื่อใช้สั่งสอนราษฎร เช่น ทรงพระนิพนธ์หนังสือมนุषยวิทยา อันว่าด้วยเรื่องของความหมายของความรู้ ทรงอธิบายว่าความรู้มี 3 อย่างคือ ความรู้ที่มีมาโดยกำเนิด ความรู้ที่เกิดโดยการใช้สติปัญญาพิจารณาไตรตรอง และความรู้ที่เกิดจากการเรียน⁴⁷ ความรู้ที่เกิดจากปัญญาอันเป็นความรู้ที่จะทำให้ "มีการเกิดกว้างขวางออกไปทุกชั้น จนไม่มีที่สิ้นสุด"⁴⁸ ส่วนการเรียนนั้น "เป็นเครื่องสืบต่อความรู้ของผู้คนคิดให้ติดต่อกันมาได้ในหมู่มนุษย์"⁴⁹ นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงการบำรุงรักษาร่างกาย การประพฤติกวี (การรักษาสุขภาพ) อีกด้วย การที่พระองค์ทรงนิพนธ์เรื่องนี้ขึ้นมา "เพื่อใช้เป็นตำราเรียน ของพระสงฆ์สามเณรที่มาศึกษาเล่าเรียนที่มหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นครูสอนหนังสือชั้นมูลสามัญชั้นทำให้แก่กุลบุตรตามหัวเมือง"⁵⁰ และที่สำคัญพระองค์ทรงพระนิพนธ์

⁴⁵ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า 127.

⁴⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

⁴⁷สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "มนุषยวิทยา" ใน พระราชนิพนธ์ต่างเรื่อง, หน้า 422.

⁴⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 421.

⁴⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 422.

⁵⁰พาสณา กิจถาวร "บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 106.

หนังสือเรื่อง เบญจศีลและเบญจธรรม เพื่อใช้เป็นตำราวิชาศีลธรรมจรยาในโรงเรียนต่าง ๆ อันเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁵¹

จากหลักสูตรและตำราเรียนดังกล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าการศึกษาหัวเมืองภายใต้การ
อำนวยการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้ความสำคัญกับความรู้
ทางโลกอย่างมาก ได้แก่ ความรู้ในการอ่านเขียนเพื่อให้เกิด "ทางจะเพิ่มพูนความรู้ได้" เลข
วิธีแบบฝรั่ง และวิชาเครื่องเลี้ยงชีพ ส่วนความรู้ทางธรรมนั้นมีได้เน้นในหลักธรรมที่สำคัญของ
พุทธศาสนา เช่น ไตรลักษณ์หรืออริยสัจ 4 แต่อย่างใด เน้นเพียงเรื่องเบญจศีลและเบญจธรรม
ซึ่งจะยังผลให้สังคมมีความสุข และจะเห็นได้ว่าแม้แต่เบญจศีลและเบญจธรรม ซึ่งเป็นข้อธรรม
ของพุทธศาสนาก็มิได้เป็นเรื่องราวธรรมโดยตรงยังเน้น "ศีล" และ "ธรรม" อันเป็นเรื่อง
ทางโลก เช่น การละเว้นจากการลักทรัพย์ การละเว้นจากการดื่มสุรา การสำรวมในกาม
และ "สัมมาอาชีวะ คือความเพียรเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ"⁵² เป็นต้น

ประเด็นที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับหลักสูตร คือในการศึกษาทั้งสามระดับนักเรียน
ต้องศึกษา "ความพงศาวดาร" ซึ่งเป็นการปลูกฝังให้นักเรียนในท้องถิ่นเข้าใจ และยอมรับ
ความสำคัญของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนมีความสำนึกในการมีความเป็นมาร่วมกัน และมี
ชตากรรมเดียวกันของคนในประเทศ อันจะทำให้เกิดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และ
เกิดความรู้สึกสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของคนในรัฐทั้งหมด นอกจากนี้การจัดการศึกษา
ของธรรมยุติกนิกายในหัวเมือง ใช้ภาษาและอักษรวิเศษของไทยภาคกลางในการเรียนการสอนวิชา
ต่าง ๆ ยังมีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างบูรณภาพของประเทศตามนโยบายของรัฐบาลด้วย

บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายต่อสังคมทางด้านจัดการศึกษานี้ แม้ว่าจะ
ได้รับผลสำเร็จในแง่ของการขยายปริมาณโรงเรียนในมณฑลต่าง ๆ จำนวนนักเรียนที่เพิ่มขึ้น
(โปรกฏตารางที่ 10 และการนำเอาหลักสูตรการสอบของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาใช้ก็ตาม

⁵¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 7.

⁵² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เบญจศีลและเบญจธรรม
(แบบเรียนจรยา กรมศึกษาธิการ) (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ ร.ศ. 122), หน้า 77.

แต่ก็ยังต้องพบกับอุปสรรคที่ทำให้การขยายตัวทางการศึกษาไม่สามารถดำเนินไปได้อย่างเต็มที่ เช่น ปัญหาทางด้านการจัดการในเรื่องของการขาดแคลนครูอาจารย์ งบประมาณ บุคลากร ที่มีความรู้ความสามารถในการศึกษาแบบใหม่ และอุปกรณ์ทางการศึกษา นอกจากนี้ยังประสบ ภัยพิบัติทางธรรมชาติไม่เห็นคุณค่าในการศึกษาเนื่องจากราษฎรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางด้านเกษตร จึงไม่เห็นความจำเป็นที่จะศึกษาหาความรู้ในวิชาหนังสือ ดังความว่า "ชั่วปู่ย่าตายาย ตลอดจนถึงบิดามารดา ก็เลี้ยงชีพด้วยไม่ต้องอาศัยวิชาหนังสือก็ได้"⁵³ ปัญหาทางด้านความแตกต่าง ในเรื่องภาษา วัฒนธรรมและความเข้าใจผิดบางประการ ทั้งนี้การจัดการศึกษาหัวเมืองเป็นการ นำเอาภาษาและวัฒนธรรมภาคกลางเข้าไปสู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญหาของราษฎรใน หัวเมืองไม่เห็นความจำเป็นของการเรียนรู้ภาษาไทยภาคกลาง⁵⁴ และปัญหานักเรียนมาเรียนไม่ สม่าเสมอเนื่องจากเด็กนักเรียนยังต้องช่วยบิดามารดาประกอบอาชีพ เช่น ในหน้านาที่ต้องไป ช่วยทำนา⁵⁵

อย่างไรก็ตามสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมอบหมายหน้าที่ การจัดการศึกษาหัวเมืองให้กับกระทรวงธรรมการเมื่อ พ.ศ. 2445 ทั้งนี้เพราะว่าการศึกษา ได้ขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว (ดังตารางที่ 10) ทำให้ต้องการผู้รู้ผู้ชำนาญเฉพาะด้านการศึกษา เพื่อทำหน้าที่นี้โดยเฉพาะ พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นครูสามารถกระทำได้ในระดับพื้นฐานอันเป็นการ สอนในวิชาหนังสือ เลข และการอบรมศีลธรรมจรรยาเท่านั้น แม้ว่าจะได้มีการสอดแทรกวิชา ภูมิศาสตร์ ภาษาอังกฤษ สุขศึกษา ในการเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยแล้วก็ตาม แต่ก็จำกัด อยู่ในวงแคบเฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น จึงทำให้ขาดบุคลากรที่มีความรู้ความ สามารถที่จะไปสอนเด็กนักเรียน ประกอบกับมีความยุ่งยากในระเบียบวิธีการจัดการบริหารการ ศึกษามากขึ้นเกินกำลังที่พระสงฆ์จะจัดการโดยลำพังได้ เพราะมีนักเรียนและโรงเรียนมาก ด้วยปัญหาดังกล่าวนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีหนังสือกราบบังคมทูล

53 "รายงานการจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษามณฑลพายัพ ร.ศ. 126"

หจค.หมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 12/20.

54 เรื่องเดียวกัน.

55 "รายงานการจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษามณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 127"

หจค.หมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 12/34.

ตารางที่ 10 แสดงจำนวนโรงเรียนและนักเรียนในมณฑลต่าง ๆ (ยกเว้นมณฑลกรุงเทพ)
 ในระหว่างพ.ศ. 2440-2445

พ.ศ.	จำนวนโรงเรียน	จำนวนนักเรียน
2440	18	796
2441	214	6,472
2442	338	11,630
2443	403	17,214
2444	429	21,666
2445	376	22,117

ที่มา คัดแปลงจาก "รายงานการจัดการคณะ เล่ม 1-2" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
 ร. 5 ศ. 12.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2443 ว่า ควรจะมี
ตำแหน่งข้าหลวงธรรมการตามหัวเมืองเหมือนกับข้าหลวงไทย เพราะผู้อำนวยการศึกษาไม่มีใคร
จะได้อยู่ประจำมณฑลต่าง ๆ พระครู เจ้า คณะเมือง เจ้าคณะแขวง ก็ไม่ค่อยรู้วิธีจัดการ
ศึกษา⁵⁶ ประกอบกับเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ หลายรูปร้องเรียนไปยังกระทรวงธรรมการว่า
จำเป็นที่จะต้องมิให้ผู้ชำนาญทางการศึกษาออกไปเป็นผู้ช่วยเจ้าคณะมณฑลจัดการและตรวจการ
ศึกษาการสอบไล่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชานุญาตให้มี
ตำแหน่งข้าหลวงธรรมการประจำมณฑลได้ และมณฑลแรกที่มีคือ มณฑลพิษณุโลกและมณฑลกรุง-
เก่า⁵⁷

นอกจากนี้แล้ว "ครูอาชีพ" เริ่มที่จะมีบทบาทมากขึ้นในการทำหน้าที่อบรมสั่งสอนให้
แก่เด็กนักเรียนในฐานะ "ครู" แทนพระสงฆ์ อันเนื่องมาจากกรมศึกษาธิการเปิดโรงเรียนฝึกหัด
ครูจึงสามารถที่จะผลิตครูได้เป็นจำนวนมาก และส่งไปสอนตามโรงเรียนวัดในหัวเมืองมากขึ้น
ซึ่ง "ครูอาชีพ" นี้เป็นผู้ที่มีความรู้และทักษะในการสอนตามหลักวิชาสมัยใหม่และวิทยาการสมัยใหม่
แต่พระสงฆ์ไม่มีความรู้และทักษะดังกล่าว จึงทำให้บทบาทของพระสงฆ์ในฐานะ "ครู" ลดลง

ด้วยปัจจัยเหล่านี้ทำให้บทบาทของพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาหัวเมืองค่อย ๆ
ลดลงไป แต่อย่างไรก็ตาม พระสงฆ์ก็ยัง คงมีบทบาทในฐานะผู้สอนอยู่ในระดับโรงเรียนมูลศึกษา
ตามวัดต่าง ๆ ในที่สุดจะเป็นเพียงอาศัยสถานที่ของวัดในการจัดการศึกษา เมื่อมีการ
ประกาศแม่บทหน้าที่ในกระทรวงธรรมการออกเป็น 2 ภาค คือ การพระศาสนา กับการศึกษา
เรียกว่ากรมธรรมการ และกรมศึกษาธิการ และเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถม-
ศึกษาเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464⁵⁸

⁵⁶"การจัดการศาสนาและการศึกษา" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 12/13 (ก).

⁵⁷"หนังสือเจ้าพระยาวิฑูรย์พิบูลฯ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร. 5 ศ. 12/8.

⁵⁸พาสนา กิจฉวรร "บทบาทของคณะสงฆ์..." หน้า 205-207.

แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะทรงออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองแล้วก็ตาม แต่พระองค์ก็ยังคงมีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์หรือออกความเห็นในเรื่องที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 121 ว่าด้วยการศึกษาในส่วนกลางและควมเห็นในโครงการปรับปรุงการศึกษา พ.ศ. 2448 เป็นต้นว่า "หลักสูตรซึ่งเพิ่มขึ้นโดยลำดับ ยังไม่ได้จับหลัก กล่าวคือ มุ่งจะให้คนเป็นเช่นไร หรือจะให้เข้ากันได้กับการศึกษาพิเศษชนิดใด จึงยังแลเห็นกวัดแกว่งอยู่"⁵⁹ หรือ

การศึกษาควรจัดให้สมแก่ความต้องการของบ้านเมือง แม้ความรู้จะสูงหรือแม้เป็นประโยชน์ในประเทศอื่น แต่ที่นี้ยังไม่ต้องการเลย หรือยังไม่แลเห็นว่าจะต้องการเมื่อไร ก็ยังไม่จำเป็นต้องจัด ถ้าบ้านเมืองต้องการคนมีความรู้ อย่างไรก็ดี ก็จำชวนชวายุจัดขึ้น เช่นนี้การศึกษาจึงจะดำเนินตามกฎแห่งวิชาประยุทธ์⁶⁰ เป็นต้น

บทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชกาลที่ 5-6 ผ่านการเทศนา

ในรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 นอกจากธรรมยุติกนิกายจะมีบทบาทต่อสังคมโดยผ่านการจัดการศึกษาแผนใหม่แล้ว ยังมีบทบาทอย่างสูงในการเทศนา เฉพาะอย่างยิ่งการเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสผู้นำธรรมยุติกนิกายในช่วงดังกล่าวที่สำคัญได้แก่ การแสดงพระธรรมเทศนาในงานพระราชพิธี⁶¹ ซึ่งผู้ฟังได้แก่พระมหากษัตริย์เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการระดับสูงและอาจมีคหบดีบางท่าน และการแสดงพระธรรมเทศนาในคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลต่าง ๆ ซึ่งผู้ฟังได้แก่เจ้านาย ขุนนางและข้าราชการที่ปฏิบัติงานอยู่ในหัวเมือง ตลอดจนพระสงฆ์ คหบดี และประชาชนทั่วไปในหัวเมือง บางโอกาส

⁵⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 621.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 627.

⁶¹ เป็นต้นว่า ในพระราชพิธีจุติรัชทวีธาภิเษก ในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯลฯ.

ยังทรงได้รับการนิมนต์ให้แสดงพระธรรมเทศนาในงานพิธีต่าง ๆ ที่เจ้านาย ขุนนาง กบฏดี
จัดขึ้นเป็นครั้งคราว⁶² นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้
โปรดให้ตีพิมพ์พระธรรมเทศนาของพระองค์เพื่อแจกแก่คนทั่วไปในโอกาสต่าง ๆ ทั้งในส่วนกลาง
และหัวเมือง⁶³ ทำให้ความคิดต่าง ๆ ที่ทรงมีพระประสงค์จะปลูกฝังแก่บุคคลทั้งหลายแพร่
หลายออกไปอย่างกว้างขวาง

⁶²เป็นต้นว่า ทรงแสดงคุณานุสสติกา เนื่องในงานอภิเษกขัตติย์พระประสูติมงคล
เฉลิมพระชนม์มายุครบ 60 พรรษา แห่งสมเด็จพระราชาธิบดีลดาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษี-
สว่างวงศ์, เทศนาวัชธรรมสมาทานกตา เนื่องในการพระชนม์มายุสมงคลแห่งพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ทรงมีพระชนม์มายุ 64 พรรษา, เทศนาพระกถาอนุโมทนา
โชติกส์วัชคัมภีร์ เนื่องในงานศพคุณหญิงสุน ไชยคีรีราชาเศรษฐี, เทศนาธรรมภาษิตสำหรับ
วิชาขุขานในปีต่าง ๆ โปรดดูรายละเอียดในสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
พระธรรมเทศนา, หน้า (19)-(29). และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส,
ธรรมภาษิตสำหรับวิชาขุขารวม 5 ศก.

⁶³เช่นประทานหนังสือ ธรวาสธรรม แก่ผู้มาฟังพระธรรมเทศนาของพระองค์ ณ
วัดพระแท่นศิลาอาสน์ เมืองพิษณุโลก ในคราวที่เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ.
2457 โปรดดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระยะทางสมเด็จพระ-
มหาสมณเจ้าฯ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2457. (พระนคร. กรุสภ,
2504), หน้า 31.

ใน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2454) ทรงประทานหนังสือ พระมงคลวิเสศกถา เป็นของแจกใน
งานฉลองการที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้พระองค์รับมหาสมณุตมา-
ภิเชก และหนังสือเล่มนี้ยังถูกนำมาใช้เป็นแบบเรียนของพระสงฆ์ในระดับหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก
สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน โปรดดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (กรุงเทพ-
มหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2529), หน้า 8.

พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสในแต่ละโอกาสนั้นทรงเลือกหัวข้อธรรมที่จะแสดงให้เหมาะสมแก่กาลและสมาคมนั้น ๆ รวมทั้งการใช้ถ้อยคำสำนวนก็เป็นไปตามระดับชั้นของสมาคมนั้น ๆ นั่นคือเทศนาในงานพระราชพิธีจะทรงใช้ถ้อยคำสำนวนที่มีลักษณะเป็นคำประพันธ์ไพเราะด้วยถ้อยคำสำนวนที่มีอรรถลิลกซึ่งแต่ถ้าทรงเทศนาในคนทั่ว ๆ ไปทรงเลือกหัวข้อที่ง่าย ๆ เป็นธรรมดาทั่วไปสำหรับสามัญชนจะเข้าใจได้ ทรงใช้ถ้อยคำสำนวนง่าย ๆ ใช้คำอุปมาอุปมัยเปรียบเทียบให้เห็นจริงในชีวิตประจำวัน⁶⁴ เช่น เปรียบเทียบการทำงานของร่างกายกับความสามัคคีของชาติ ดังความว่า

ธาตุทั้งหลายประชุมกันเข้าเป็นอวัยวะนั้น ๆ และอวัยวะนั้น ๆ รวมกันเข้าเป็นร่างกาย อวัยวะทั้งหลายนั้นต่างมีหน้าที่ทำธุระเพื่อบำรุงกายให้เปนไปสดวก ความสามัคคีของอวัยวะเหล่านั้นเปนกำลังยังร่างกายให้ตั้งอยู่ด้วยดี ถ้าขาดความสามัคคีเช่นนั้นร่างกายก็ไม่เปนไปสดวก อาจถึงวิบัติก็ได้...แม้ชนุมนุมชนผู้อยู่เปนปีก-แผ่นแน่นหนา แลเกิดสับสนพันพันธุมา อันเรียกว่าชาติเป็นคู่กัน มีสุขทุกข์แลสมบัติวิบัติเนื่องด้วยกัน โดยฐานที่เกี่ยวกับชาติ หากเกิดกลางกลางภายใน หรือศัตรูภายนอกมาย่ำยี บังคับไว้ไม่อยู่ก็ย่อมถึงความกบิลิตร่วมกัน ถ้าสามารถป้องกันไว้ได้ก็รอดด้วยกัน อีกฝ่ายหนึ่งถ้าช่วยกันบำรุง ความเจริญสมบูรณ์ก็ย่อมมีทั่วถึงกัน ความสามัคคีร่วมใจกันย่อมเปนกำลังแห่งความตั้งยังยืนแห่งชาติ ถ้าขาดสามัคคีชาติก็มีแต่จะเสื่อมทรามจนถึงความพินาศก็อาจเปนได้⁶⁵

เนื้อหาสาระของพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสส่วนหนึ่งได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องแนวความคิดของพระสงฆ์ในบทที่ 3 ในที่นี้จะนำมากล่าวซ้ำหรือกล่าวเพิ่มเติมขึ้นใหม่ เพื่อแสดงให้เห็นบทบาทของธรรมยุติกนิกายต่อสังคมชัดเจนขึ้น

⁶⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนา, หน้า

(18).

⁶⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสน์..., หน้า 2-4.

ในการแสดงพระธรรมเทศนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกันกับการจัดการศึกษา คือมุ่งบรรจุความก้าวหน้าหรือความเจริญรุ่งเรืองและเอกราชของชาติ ซึ่งทรงแสดงให้เห็นว่าจะบรรจุจุดมุ่งหมายดังกล่าวนี้ได้โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นองค์รัฐาธิปัตย์ และมีพลเมืองดีซึ่งมีคุณสมบัติและการประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ ที่เป็นผลดีต่อชาติ ขณะเดียวกันพระองค์ก็พยายามปลูกฝังค่านิยมใหม่ในทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีส่วนเกื้อหนุนระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราของ รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงปฏิรูปประเทศ โดยเน้นว่าเป็นไปเพื่อความเจริญของบ้านเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงให้ความสนับสนุนการดำเนินการปรับปรุงประเทศด้วยการเทศนาให้เห็นถึงอุดมประโยชน์ในการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นในทางด้านการปฏิรูปภาษีอากร ระบบการศาล ระบบการบริหารการปกครอง การสร้างทางคมนาคมทางรถไฟ ถนน ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่นำความเจริญมาสู่สังคม⁶⁶ ส่วนในด้านการรักษาเอกราชของ รัฐก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาให้ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปรีชาสามารถในการ "ดำรงเอกราชสยามอาณาจักร" หรือ "ดำรงเอกราชสุวรรณชาติ"⁶⁷

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแสดงพระธรรมเทศนาจำนวนมากที่มุ่งให้ผู้ฟังยอมรับว่ารัฐจะเจริญและมีเอกราชได้นั้นก็ด้วยมีพระมหากษัตริย์เป็นองค์รัฐาธิปัตย์หรือเป็นผู้นำสูงสุดในด้านต่าง ๆ ดังปรากฏว่าในพระมงคลวิเสสภดา ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาดวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในวโรกาสวันพระราชสมภพเป็นประจำทุกปี เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2443 จนเสด็จสวรรคต เนื้อหาในพระธรรมเทศนาเหล่านี้ อาจแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงพระคุณสมบัติส่วนพระองค์ซึ่งรวมถึงพระจริยาวัตร ส่วนที่ 2 กล่าวถึงพระราชกรณียกิจทางการพระศาสนา และบ้านเมือง ซึ่งพระองค์ทรงใช้คำว่า

⁶⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนา, หน้า 53-59.

⁶⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมงคลวิเสสภดา,

"รัฐสภาภิบาลนโยบาย" (นโยบายในการบำรุงรักษารัฐ) พระคุณสมมติส่วนที่ 1 นั้นจะเปลี่ยนไปในแต่ละปี แล้วแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะทรงเลือกข้อใดข้อหนึ่ง ส่วนที่ 2 นั้น ทรงใช้หัวข้อ "รัฐสภาภิบาลนโยบาย" โดยตลอด แต่พระราชกรณียกิจจะเปลี่ยนไปตามที่ทรงกระทำในปีนั้น ๆ ข้อสังเกตเกี่ยวกับเนื้อหาที่นำเสนอบ้างได้เป็นสองประเภทคือ ประเภทแรกได้แก่ ข้อจริยธรรมในทางพุทธศาสนาอันถือได้ว่าเป็นพระคุณสมมติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนประเภทหลังได้แก่การอธิบายพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยข้อธรรมทางพุทธศาสนา⁶⁸

พระคุณสมมติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเทศนาให้ปรากฏแก่เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ เริ่มด้วย "บุพเพกตปุณญตา" อันได้แก่ "พระราชกุศลสมภาร บุญญาธิการบารมีที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญไว้ในปางก่อนเป็นลำดับ มาตั้งแต่บุเรชาตจนถึงภพปัจจุบัน อันเป็นส่วนอดีตล่วงไปแล้ว มาสโมสรเพิ่มพูนวิบากชั้นอันมโหฬาร ให้ทรงบริบูรณ์ด้วยสมบัติ 4 ประการ คือ พระชาติสมบัติ อริยสมบัติ โภคสมบัติ พระญาณสมบัติ"⁶⁹ นับเป็นการอธิบายสิทธิธรรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยแนวความคิดเดิมของพุทธศาสนาคือ การสะสมบุญบารมีในอดีตชาติ ซึ่งทำให้ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในชาติปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ในพระธรรมเทศนาในปีต่อ ๆ มา ก็ได้เน้นพระคุณสมมติที่มีอยู่ในชาติปัจจุบัน ซึ่งเอื้อให้พระองค์ทรงสามารถปรับปรุงประเทศ และทำให้คนในรัฐมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น พระคุณสมมติประการหนึ่งที่ได้รับการเน้นว่าทำให้พระองค์ทรงมีสิทธิธรรมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีฐานะสูงสุด ได้แก่

⁶⁸ สุวรรณ วทิวศยวรรณ, พุทธธรรมในรัฐไทย : ข้อพิจารณาญาณวิทยาทางสังคม, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), หน้า 28.

⁶⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมงคลวิเสศกถา, หน้า 8.

สมเด็จพระมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระปรีชารอบรู้สรรพธรรม และอนกบพิตรวิทยาทั้งในส่วนสภสมัย ประสมัย คำรงเอตทัคคสถาน ในราชศาสตร์ ไม่มีผู้เทียมถึง เป็นที่พึ่งอันใหญ่ของพระบรมราชวงศานวงศ์ ข้าละอองธูลีพระบาทตลอดไป ถึงอาณาประชาราษฎร์ข้าขอบ ขัณฑสีมา⁷⁰

"เมตตา ปุเรจาริกตา ความเป็นผู้มีเมตตาเป็นเบื้องหน้า" เป็นพระคุณสมบัติอีก ประการหนึ่ง ทรงเทศนาโดยยกตัวอย่างว่า "สมเด็จพระมพิตรพระราชสมภารเจ้า...ทรงชุบเลี้ยง พระราชวงศานวงศ์และเสวกามาตย์ ให้เจริญด้วยอิสริยยศศักดิ์ศฤงคารบริวาร...ออกพระราชบัญญัติ เพื่อเลิกทาส ด้วยพระราชประสงค์จะให้ข้าขอบขัณฑสีมาได้เป็นไททั่วหน้า ทรงจัดตั้งทั้งบำรุง การศึกษาขึ้นในพระราชอาณาจักร เพื่อให้กุลบุตรได้ความรู้ความสามารถจะได้เป็นราษฎรที่ดี และมีความจงรักภักดีในชาติภูมิของตน..."⁷¹

พระคุณสมบัติสำคัญอีกประการหนึ่ง ได้แก่ "อุบายโกศล" ได้แก่ "ความเป็นผู้ฉลาด ในอุบายสำหรับประกอบกิจนั้น ๆ มีวิภาคเป็น 2 ประการ อายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดรอบรู้ เหตุเป็นเครื่องเจริญ 1 อบายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดรอบรู้เหตุเป็นเครื่องเสื่อม 1"⁷² ทรง เทศนาในรายละเอียดว่า

สมเด็จพระมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงประกอบด้วยพระคุณอัน มีพระปรีชาจักราชกิจให้เป็นไปสมแก่สมัย...การใด ๆ จะเป็นไปเพื่อ ติทานุหิตประโยชน์ที่ทรงจัดขึ้นโดยสามารถ คำรงความเป็นเอกราช ให้เกษมถาวรสืบมา ความสาสุกสวัสดิ์ของอาณาจักรและพสกนิกร ย่อมอาศัยพระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองเป็นที่ตั้ง...⁷³

⁷⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมงกุฎวิเสสภคณา, หน้า 46.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 51.

นอกจากพระคุณสมบัติเหล่านี้แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรงแสดงพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับคุณสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกหลายประการ⁷⁴ มีอยู่ประการหนึ่งที่ไม่เคยปรากฏหลักฐานว่าเป็นพระคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์ในอดีตมาก่อนคือ "มัตตัญญูตา" ได้แก่ความเป็นผู้รู้จักประมาณ" ซึ่งทรงเทศนาว่า

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ เจ้าทรงทราบความพอดีแห่งพระราชอาณาจักร และทรงทำนุบำรุงสมแก่สมัย ทรงเพิ่มพูนพระราชทรัพย์สำหรับแผ่นดินให้ไพศาล ในทางบำรุงอวยเลี้ยงชีพของประชาชน และจัดระเบียบการเก็บราชผลให้รอบคอบ ไม่พิกัดต้องทำความขบขำแก่ชนนิกร สิ่งใดควรเก็บ ควรขึ้น ควรเลิกถอน ควรลด ก็ทำตามควรอย่างไร รักษาประโยชน์ราษฎรให้เป็นไปกลมเกลียวกัน⁷⁵

สำหรับ "กालัญญูตา" หรือความเป็นผู้รู้จักกาล ในพระมงคลวิเสสภคินี เน้นเฉพาะ เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้รู้จักกาลในการเตรียมพร้อม เพื่อ ป้องกันประเทศ ทรงเน้นความคิดที่ว่า

แม้เป็นประเทศน้อย...เมื่อยังทรงความเป็นอิสระ ด้วยตนก็ชอบแต่จะตระเตรียม ล้ำพลาหณะ สิ่งสมทรัพย์ที่สุด คัดราวุธยุทธภัณฑ์และเสบียงอาหาร จัดการ ป้องกันรักษาและทำนุบำรุงให้สมบูรณ์เพื่อจะได้เกิดทรัพย์เป็นเครื่องเพิ่มพูนกำลัง ยิ่งขึ้นไป จนสุดวิสัยที่อาจจะเป็น อันถึงเช่นนี้จึงจะต้องทำให้พร้อมไว้ในเวลา สงบยังไม่มีศัตรูมารบกวน จะปล่อยไว้ให้ขาดตกบกพร่อง จะตระเตรียมเฉพาะ ในเมื่อยามต้องการไหนเลยจะทัน การละเลยให้ล่วงเวลาเป็นเหตุแห่งหายนะ เมื่อภายหลัง⁷⁶

ในรัชกาลที่ 6 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังมีบทบาทใน ทางด้านการส่งเสริมพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการ เน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์และชาติ ดังปรากฏในคำเทศนาต่าง ๆ ที่เน้นถึงความสำคัญ ของการมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำในการปกครอง ซึ่งจะเป็นเหตุให้บ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้า

⁷⁴ ปรคตุรายละเอียดในพระมงคลวิเสสภคินี.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

และยังจะทำให้ชาติที่มีหน้ามีตาเทียมชาติอื่น "ไทยจะมีหน้ามีตาเทียมเขาก็ด้วยมีพระราชาของตนเอง"⁷⁷ ดังนั้นชาติจะต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำให้การดำเนินกิจการต่าง ๆ ดำเนินไปด้วยดี หัวหน้านั้นคือพระเจ้าแผ่นดิน ชาติที่ขาดหัวหน้าย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ การมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุขของชาตินี้ ทำให้เป็นสง่าของชาติ ทำให้มีอำนาจเป็นที่นับถือและยำเกรงของชาติอื่น ดังนั้นผู้ถือชาติเป็นสำคัญควรถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญด้วยเช่นกัน⁷⁸ เมื่อมีชาติมีพระเจ้าแผ่นดินแล้วการจะดำรงรักษาให้ชาติอยู่ได้ก็ด้วยความสามัคคี ซึ่งจะเป็นปัจจัยสำคัญในอันจะทำให้ชาติตั้งมั่นยั่งยืนอยู่ได้ และ "จึงควรถือชาติเป็นสำคัญ ควรอุทิศตนเพื่อความเป็นไทยเสมอ ไม่ควรรักชีวิตของตนยิ่งกว่ารักชาติ"⁷⁹

สำหรับพระธรรมเทศนาเกี่ยวพลเมือง คือของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ในช่วงที่รัฐไทยเพิ่งเกิดแนวความคิดเรื่องพลเมืองขึ้น และจะต้องปลูกฝังให้พลเมืองเหล่านี้เป็นพลเมืองที่ดีจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และประเพณีปฏิบัติในแนวทางที่มีส่วนช่วยให้รัฐก้าวหน้าแทนที่จะเป็นตัวถ่วงความเจริญ พระธรรมเทศนาเกี่ยวกับพลเมืองนี้มีส่วนใหญ่ตรงแสดงแก่คนในหัวเมือง ซึ่งเพิ่งจะได้รับการรวมเข้ามาอยู่ในอำนาจของส่วนกลางโดยตรง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีได้ทรงเน้นคุณสมบัติและหน้าที่ของพลเมืองที่จะพึงมีต่อชาติโดยตรงเท่านั้น หากแต่ทรงเริ่มจากกลุ่มสังคมระดับย่อย เช่น ครอบครัว กลุ่มเพื่อน สถาบันการศึกษา เป็นต้น ซึ่งถ้าคนในหน่วยย่อยเหล่านี้ทำหน้าที่โดยสมบูรณ์ รัฐหรือชาติก็จะสงบเรียบร้อยเป็นรากฐานของความเจริญและมีเอกราช นอกจากนี้การเน้นความสัมพันธ์ของคนในหน่วยย่อยของสังคม และส่วนหนึ่งเป็นความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้น เช่น ความสัมพันธ์ตามลำดับขั้นระหว่างผู้บังคับบัญชากับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ก็มี

⁷⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี, หน้า 294-300.

⁷⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อนุศาสนี..., หน้า 5-7.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

ความสำคัญอย่างยิ่ง ในช่วงที่ความสัมพันธ์ในสังคมไม่ได้มีรากฐานอยู่บนระบบไพร่และระบบทาสอีกต่อไป หากแต่เปลี่ยนมาเป็นความสัมพันธ์ของคนในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราและระบบบริหารราชการที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ในส่วนกลาง

ในระบอบที่เป็นหน้าที่ของพลเมืองต่อชาติและพระมหากษัตริย์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทอย่างสูงในการปลูกฝังความคิดเรื่องนี้ทรงเทศนาสอนให้ "เคารพนับถือและเชื่อสัตย์ในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของตน นับถือตลอดถึงราชสกุล นับถือเชื่อฟังหมายประกาศ พระราชบัญญัติอันเป็นกฎหมายแผ่นดิน เว้นจากข้อห้ามทำตามข้อสั่ง อุกทูนยุติธรรม ถูกจ้างเป็นพยาน เปิดความตามสัตย์จริงไม่อำความหรือกล่าวเท็จ"⁸⁰

ในกลุ่มสังคมระดับย่อย ทรงเน้นเกี่ยวกับครอบครัวอย่างมาก เช่น ในคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2457 ทรงเทศนาพระธรรมเทศนาหลายเรื่องเกี่ยวกับครอบครัว⁸¹ เช่น "ธรรมของผู้ครองเรือน" "ธรรมของคฤหัสถ์" เป็นต้น ทรงเน้นในเรื่องของการ "ขยันทำงาน แสวงหาทรัพย์ รู้จักรักษาและจับจ่าย" ในการเลี้ยงดูบุคคลในครอบครัว และ "ไม่เกาะผู้อื่นกิน...คิดเลี้ยงตนเองไม่รบกวนให้เป็นเหตุรำคาญของญาติมิตร"⁸² นอกจากครอบครัวจะต้องไม่เป็นภาระที่หนักหน่วงเหนี่ยวความเจริญของคนอื่นและของชาติเช่นนี้แล้ว ยังทรงเน้นหน้าที่ของครอบครัวในการสร้างความเจริญให้ชาติด้วย โดยการออกทรัพย์เสียค่าอากรตามประเภทแห่งสิน และการงานของตนเป็นราชพลีสำหรับบำรุงแผ่นดิน ถ้าอาจกว่านั้น ออกเอง-หั้นนั้นหรือเข้าเรียไรในการอันจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน...ตลอดจนการ "ทำนุบำรุงลูกให้เป็นคนสมกำลัง มีร่างกายบริบูรณ์ ลำสันแข็งแรง ไม่เป็นคนโรคและพิการที่เป็นผู้ขายจะได้เข้ารับราชการทหารตามคราว แล้วออกเป็นพลเมืองผู้สามารถ ที่เป็นหญิงจะได้เป็นมารดาของบุตรที่แข็งแรงและเป็นชาวเมืองผู้สามารถคู่กัน"⁸³ นอกจากจะเลี้ยงดูบุตรให้ลำสันแข็งแรงแล้ว

⁸⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี, หน้า 86-87.

⁸¹ โปรกดูรายละเอียดใน ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ มณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2457.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

⁸³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี, หน้า 24.

ครอบครัวยังทำหน้าที่สร้างพลเมืองที่สามารถในการ "ห้ามบุตรจากการทำความชั่ว" แนะนำให้ตั้งอยู่ในความดีงาม ให้ศึกษาศิลปวิทยา"⁸⁴ ด้วย

กลุ่มทางสังคมที่ทำหน้าที่ควบคุมและสืบต่อจากครอบครัวคือ สถาบันการศึกษา นอกจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะทรงจัดการศึกษาด้วยพระองค์เองดังกล่าวมาแล้ว ยังทรงเน้นหน้าที่ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ ซึ่งหน้าที่หลักของอาจารย์ก็คือการสร้างพลเมืองที่สามารถโดยการ "ฟังให้คำแนะนำดี บอกศิษย์ด้วยดีในศิลปวิทยาทั้งหมดไม่ปิดบังอำพราง"⁸⁵ เพื่อให้ศิษย์สามารถประกอบอาชีพสุจริตในฐานะพลเมืองต่อไป

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างข้าราชการกับผู้บังคับบัญชา ซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์และความสัมพันธ์ส่วนตัวน้อยลง เพราะข้าราชการได้รับเงินเดือนตอบแทนความรู้ความสามารถในการปฏิบัติราชการ อันอาจทำให้ข้าราชการชั้นผู้น้อยไม่นับถือข้าราชการที่เป็นผู้บังคับบัญชาเท่าที่ควร สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงปลุกฝังการยอมรับในระบบการบังคับบัญชาตามลำดับชั้นให้เกิดกับข้าราชการด้วยการให้ "นับถือเจ้าหน้าที่ราชการผู้เป็นใหญ่เหนือตนขึ้นไปโดยฐานะอันควร"⁸⁶ ทั้งนี้เพราะการบังคับบัญชิตามลำดับชั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ต้องการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอย่างมั่นคง

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงกล่าวถึงความสัมพันธ์ของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมแล้วยังได้ทรงกล่าวถึงหน้าที่ที่บุคคลในสังคมพึงปฏิบัติด้วยการทำหน้าที่ของตน เพื่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม ซึ่งถ้าขาดพวกใดพวกหนึ่งอาจทำให้สังคมไม่มีความสงบสุขได้ เช่นทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

⁸⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, หนังสือสังคาลวาทะสูตร, (พระนคร: โรงพิมพ์วีชรินทร์บริษัท, ร.ศ. 112), หน้า 31.

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

⁸⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมคดี, หน้า 86-87.

"...ประชุมกันที่ห้องควบคุมอยู่เป็นหมู่กัน มีน้ำที่ต่าง ๆ กัน แลอาศัยกันแลกัน บ้างก็กินน้ำที่ทำการปกครองป้องกันอาณาเขตแลประชาชน แต่อันตรายภายใน คอยห้ามไว้ให้คนทั้งหลายนั่งเบียดเบียดกันเอง แต่อันตรายภายนอก อัน จะมีมาแต่ร่ำลึกก็ครูผู้ยกมาย้าย รักษาความสงบเรียบร้อยให้กันไป เพื่อคน เหล่าอื่นได้โอกาสทำธุระหน้าที่ของตน บางพวกเป็นคนประกอบกิจในศาสนาตั้งอยู่ใน สัมมาปฏิบัติด้วยตนแล ฝึกสอนคนอื่นให้นิยมในธรรมที่ชอบ ประพฤติสูง ริต ยินดีในความสงบเรียบร้อย บ้างก็เป็นครูฝึกสอนศิลปวิทยา ปลูกความรู้ความ สามารถของคนทั้งหลายผู้จะประกอบกิจ บางพวกเป็นพวกฉิบหายการค้าขายหรือ ขวนขวายในการทำนาทำสวนทำไร่ และการอื่น ๆ อีก บ้างประกอบหัตถกรรม ทำของใช้ที่สำเร็จด้วยฝีมือมีประการต่าง ๆ ส่งสหพันธ์พัสดุที่เป็นอุปการะแก่ชีวิต แลความสุขของคนทั้งปวง ให้บริบูรณ์ขึ้น บางพวกมีแต่ร่างกาย ก็เที่ยวรับจ้าง ให้เขาใช้ เปนกำลังยังการงานนั้น ๆ ให้สำเร็จ ถ้าพวกใดพวกหนึ่งขาดไป พวกอื่นก็จะมีอันตรายหรืออยู่ไม่เป็นสุข ความเมื่ออยู่พร้อมเพรียงกันทุกพวกนี้แล เปนเหตุแห่งความอยู่ดีมีความสุขของกันแลกัน..."*

จะเห็นได้ว่าพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีจุดมุ่งหมายสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาของรัฐ ดังจะเห็นได้ว่า หลักสูตร ประถมศึกษา พ.ศ.2452 ได้กำหนดความมุ่งหมายของวิชาภูมิศาสตร์ไว้ว่า "ให้มีความรู้ เรื่องบ้านเมืองของตัวเอง เรื่องโลกและมนุษย์ต่าง ๆ ซาคือหอบเป็นเลา ๆ...ให้รู้ว่าประเทศ สยามเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ"

* สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เบญจศีลเบญจธรรม,

อื่น ๆ อย่างไร เพื่อให้เกิดความรักชาติและปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมืองของตน"⁸⁷

หลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2452 วิชาความรู้เรื่องเมืองไทยก็ได้กำหนดหัวข้อการสอนไว้ดังนี้

ให้รู้จักวิถีปกครองบ้านเมืองในเวลานี้แต่โดยสังเขป คือ รู้ว่าพระเจ้าแผ่นดิน
คืออะไร...เทศบาล ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน
คืออะไร ราษฎรจะต้องเชื่อฟังคำของหัวหน้าเหล่านี้อย่างไร⁸⁸

และวิชาจรรยาในหลักสูตรปี พ.ศ. 2452 ก็ระบุคุ่มงหมายไว้ว่า

ให้เป็นการกล่อมเกล่าอภัยเสียใจคอ ผิดคัตใหม่สันดานอันดี...มีความอ่อนน้อม
สุภาพ อยู่ในด้อยคำและความบังคับบัญชาของผู้ใหญ่...เมื่อโตขึ้นจะได้เป็นคนดี
ทำมาหากินแต่ในทางชอบสมควรแก่ฐานะที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสืบไป⁸⁹

การปลูกฝังค่านิยมอันจำเป็นสำหรับระบบเศรษฐกิจ แบบเงินตราหรือแบบทุนนิยมก็เป็น
บทบาทอันสำคัญยิ่งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทั้งนี้สืบเนื่องมาจาก
สภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งรัฐ
ให้การส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยม โดยการส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออกโดยเฉพาะข้าว
ด้วยการชุกคลอง สร้างท่าบ่อและประตูน้ำ ส่งเสริมให้ใช้เครื่องจักรช่วยในการทำนา ตลอดจน
การปรับปรุงการคมนาคมขนส่ง ทำให้ผลผลิตจากแหล่งผลิตรายออกสู่ตลาดกลางและตลาด
ต่างประเทศได้สะดวกขึ้น เมื่อการค้าขยายตัวทั้งภายในและภายนอกประเทศทำให้เงินตรา
ทวีความสำคัญมากขึ้นในฐานะที่เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงระบบเงินตราเสียใหม่ใน พ.ศ. 2422 เป็นเงินเหรียญและธนบัตร รวมทั้ง
นำระบบเงินตราเข้าสู่ระบบมาตรฐานทองคำ ธรรมเนียมปฏิบัติภายใต้บทบาทต่อการสนองตอบ
ต่อนโยบายของรัฐในการส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ด้วยการสนับสนุนให้ราษฎรนำเงินที่หา
มาได้เอาไปลงทุน ซื้อสินค้าประเภททุนที่จะก่อให้เกิดผลผลิตทางเศรษฐกิจตามมา นั่นคือนำเงินไป

⁸⁷อ้างใน วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2441-2475, (กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2526), หน้า 22.

⁸⁸เรื่องเดียวกัน.

⁸⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

"ซื้อที่นาและที่สวน อันจะก่อให้เกิดประโยชน์ดีกว่าเก็บไว้เฉย"⁹⁰ หรือ เมื่อหาทรัพย์มาได้ให้แบ่งเป็น 4 ส่วนในจำนวนนี้ 2 ส่วนให้นำไปใช้เพื่อประกอบการทำมาหากินต่อทุน⁹¹ ไม่เช่นนั้นก็นำเอาทรัพย์ที่หามาได้เอามาฝากธนาคาร "คลังสำหรับเก็บทรัพย์ของมหาชนที่เขาเรียกว่าแบงก์ซึ่งเป็นที่แข็งแรงมั่นคงไว้ใจได้...ทั้งดอกเบี้ยก็ได้เสมอ"⁹² ดังนั้นการรู้จักเก็บทรัพย์ที่หามาได้ไม่ใช่เพื่อให้ได้ความอุ่นใจเท่านั้นแต่ควรที่จะ "สำหรับต่อทุนให้เกิดทรัพย์มากขึ้นไปอีก"⁹³ จะเห็นได้ว่า ธรรมเนียมปฏิบัติที่สับสนุนนโยบายของรัฐในการส่งเสริมระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมด้วยการเลือกนำเอาพระสูตรมาตีความใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในขณะนั้น หรือแม้แต่นั้นในเรื่องของการประกอบการค้าขาย ด้วยการแสวงหากำไรจากการขายของโดยซื้อถูกขายแพงนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระดำริว่าเป็นการแสวงหาที่ชอบธรรมเพราะ "ธรรมการการค้าขายต้องเป็นอย่างนั้นอยู่เอง แต่เต็มใจด้วยกันทั้งผู้ขายผู้ซื้อคือ ฝ่ายผู้ขายก็เต็มใจจะขายของของตัวให้แก่ผู้ซื้อด้วยหวังจะได้กำไรเท่านั้น ๆ ฝ่ายผู้ซื้ออยากได้ของเรา"⁹⁴ หรือแม้กระทั่งการรับจำนำหรือให้เขากู้เก็บดอกเบี้ยก็ทรงมีพระดำริว่า "ไม่ผิดอะไรกับการค้าขาย การค้าขายลงทุนไปก่อนแล้ว เก็บดอกเบี้ยเป็นค่าปวดยการ ฉันทนาการรับจำนำหรือให้กู้ลงทุนไปก่อนแล้วเก็บดอกเบี้ยเป็นค่าปวดยการ"⁹⁵ ทั้งนี้ในการแสวงหาที่ชอบธรรม

นอกจากนี้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายยังคงมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนให้ราษฎรสามารถดำรงชีวิตที่ดีในสังคมด้วยการให้รู้จักประมาณการในการจ่ายทรัพย์ "คือไม่ให้พุ่มพวยเกินกว่าทรัพย์ที่หาได้...ของที่พึ่งจำเป็นนั้นมี 2 อย่าง ของที่จำเป็นอันจะเว้นเสียไม่ได้ เช่น อาหาร สำนุงหมั ที่อยู่ ยาแก้โรค...ของพุ่มพวยคือของไม่จำเป็นจะเว้นเสียก็ไม่เป็นไร เช่น หมาก บุหรี่

⁹⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วรรณนาพระสูตร, หน้า 40.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

⁹³ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

สุรา และอื่น ๆ"⁹⁶ ควรรู้จักที่จะใช้จ่ายไม่ให้อสุยสุราย เช่น เล่นการพนัน ควรจะกระหมึก กระหมึกในการใช้ทรัพย์สิน ซึ่งการมีทรัพย์สินก่อให้เกิดสุข นั่นคือ สามารถที่จะใช้จ่ายเพื่อการเลี้ยง บุคคลที่ควรเลี้ยง เช่น บิดามารดา บุตรและภรรยา อีกทั้งเมื่อถึงเวลาต้องเสียส่วยสาอากร ก็จะไม่ลำบากไม่ต้องเป็นหนี้เป็นสินใคร และยังทำให้เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในหมู่ชนด้วยกัน⁹⁷ กล่าวได้ว่าการดำรงชีวิตในทางที่ดีที่ชอบนั้นจะต้องรู้จักในการใช้จ่ายทรัพย์สินที่หามาได้ให้พอดีกับ ที่จะเสียไป นอกจากนี้แล้วยังควรที่จะหมั่นประกอบกิจการงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ด้วยการ ทำนา ค้าขาย รับจ้างเลี้ยงโค รับราชการฝ่ายทหารพลเรือน เป็นต้น⁹⁸

อนึ่ง ในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีการส่งเสริมระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (เพราะถ้า เป็นระบบเศรษฐกิจแบบศักดินา ซึ่งอาศัยการเกณฑ์แรงงานและเกณฑ์ส่วยผ่านระบบไพร่ก็จะรวม อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางไม่ได้) ในระบบทุนนิยมนี้การรับรองกรรมสิทธิ์เอกชนเป็นสิ่งจำเป็นอย่าง ยิ่งคงปรากฏร่องรอยของการรับรองกรรมสิทธิ์เอกชนในประเทศเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ที่ดิน เพื่อป้องกัน กรณีพิพาทอันเนื่องมาจาก การจําและขายฝากที่ดิน⁹⁹ ซึ่งเป็นการให้ความคุ้มครองกรรมสิทธิ์ เอกชนด้วยกฎหมาย ในระยะเวลาต่อมาเมื่อระบบทุนนิยมพัฒนา มากขึ้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีบทบาทในการปลูกฝังให้คนยอมรับในเรื่องนี้อย่างชัดเจนว่าให้ "นับถือกรรมสิทธิ์ของผู้อื่นในความเป็นที่สุดให้เหมือนคนประสงคจะให้ผู้อื่นเขานับถือตนนั้น"¹⁰⁰ จึงกล่าวได้ว่าผู้นำธรรมยุติกนิกายมีบทบาทในการที่จะเสริมสร้างความเข้าใจและก่อให้เกิดการ ยอมรับในเรื่องของกรรมสิทธิ์เอกชนด้วย

⁹⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เบญจศีล เบญจธรรม, หน้า 52.

⁹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ..., หน้า 31.

⁹⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วรรณพระสูตร, หน้า 38.

⁹⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4, หน้า 51-53.

¹⁰⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เบญจศีลเบญจธรรม, หน้า 29.

กล่าวโดยสรุปได้ว่าบทบาทของ ธรรมยุติกนิกายต่อสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นบทบาททางด้านการปลูกฝังจริยธรรมทางสังคมโดยผ่านทางการศึกษาเป็นหลัก ทั้งนี้จะสัมพันธ์กับสภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ซึ่งจะเน้นในวิถีการดำรงชีวิตที่ดีในสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นการประพฤติอยู่ในศีล 5 การประกอบกิจการงาน การใช้จ่ายทรัพย์สินและหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อกันและกัน อันจะเป็นการทำให้สังคมมีความสงบสุข ซึ่งเป็นการตอบสนองนโยบายของรัฐต่อภพในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บทบาทของ ธรรมยุติกนิกายต่อสังคมได้ขยายออกไปกว้างขวางกว่าเดิม โดยผ่านทางการศึกษาของราษฎร การพิมพ์หนังสือตลอดจนการศึกษา เรื่องราวที่ผู้นำธรรมยุติกนิกายพยายามปลูกฝังในช่วงนี้ได้แก่ การดำรงชีวิตที่ดีในฐานะพลเมืองดีของรัฐ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งแต่ละบุคคลต่างก็มีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติทั้งต่อตนเอง ต่อคนอื่น ๆ ที่มีฐานะต่าง ๆ กันในรัฐ เพื่อให้รัฐหรือชาติไทยโดยรวมมีความสงบสุขเจริญก้าวหน้าและดำรงรักษาเอกราชไว้ได้ นอกจากนี้ยังสนับสนุนระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เช่น ส่งเสริมการสะสมทุนการลงทุน การยอมรับในกรรมสิทธิ์เอกชน เป็นต้น นับเป็นบทบาทที่สอดคล้องกับความจำเป็นและผลประโยชน์ของรัฐสมบูรณ์ตามวิสัยทัศน์ของ รัชสมัยอย่างแท้จริง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย